

Mediju regulācija – turēšanās uz slidenas nogāzes

♦ **Tiesības brīvi, bez cenzūras,** izplatīt informāciju un viedokļus, vienlaikus ievērojot atbildību par sabiedrībai piedāvāto saturu

ANDA ROŽUKALNE,
RĪGAS STRADINA UNIVERSITĀTES
PROFESORE

ANDA ROŽUKALNE.

FOTO NO RSU.LV.

Kāpēc žurnālisti apspriēz vienu politiku, bet nekritizē negodīgas amatpersonas? Kāpēc Nacionālā elektroniskās plašsaziņas līdzekļu padome (NEPLP) nesoda Krievijas kanālus, un kāpēc NEPLP nevar atlaist, kad padomes rīcība šķiet neatbilstoša? Kurš atļāva radio kanālam uz diskusiju aicināt nepatīkamu politiku, kas sodīs žurnālistus, kuri internetā raksta sensacionālus virsrakstus un satrauc cilvēkus?

Minētie ir tikai daži no daudziem mediju regulācijas un pašregulācijas jautājumiem, kas izskan publiskās diskusijās. Šoreiz par pamatiem – kāpēc vajadzīga mediju regulācija, un kas īsti tiek regulēts? Kāda ir pašregulācijas jēga?

Rakstā mediju regulācija skaidrota, priekšplānā liekot mediju brīvības, neatkarības un daudzveidības principus. Tā nozīmē tiesības brīvi, bez cenzūras, izplatīt informāciju un viedokļus, vienlaikus ievērojot plašsaziņas līdzekļu atbildību par sabiedrībai piedāvāto saturu un arī sabiedrības un individuālo tiesības (valsts drošība, tikumība un kārtība, tiesības uz privātumu, nevainības prezumpcijas ievērošana, izvairīšanās no neslavas celšanas, individuālo goda un cieņas aizsardzība u. c.). Mediju brīvība likumos garantēta kontekstā ar nepieciešamību cīnīties sabiedrības un individuālo tiesības, ievērot citus likumus.

Kādi plašsaziņas līdzekļu darbības aspekti tiek aizsargāti?

Pastāvot mediju sistēmu atšķirībām, joprojām iespējams vienoties par galvenajiem principiem, pēc kuriem darbojas mediji liberāli demokrātiskā sabiedrībā. Deniss Makveils (2010. g.) apkopojis galvenos demokrātisku sabiedrību un mediju attiecību principus:

Neatkarība. Medijiem ir jābūt brīvībai izvēlēties savus mērķus, bez spiediena vai ierobežojumiem, kas atrodas ārpus to izvēlētais auditorijas. Īpaši nepieļaujams ir valdības, biznesa, lobēšanas grupu un propagandistu spiediens. Neatkarība ir nepieciešama, lai nodrošinātu mediju kritisko un radošo lomu sabiedrībā.

Daudzveidība vai pluralisms. Sabiedrībā jāpastāv dažādām mediju formām attiecībā pret kultūru, informāciju un idejām. Cilvēkiem jābūt iespējai izvēlēties mediju un to saturu no plaša alternatīvu spektra atkarībā no viņu vajadzībām, uzskatiem, priekšstatiem un gaumes. Lai to sasniegtu, nozīmīga ir mediju īpašnieku dažādība un reāla dažā-

du grupu piederīgo balsu un sabiedrības interešu pārstāvju iespēja sasniegt mediju.

Informācijas kvalitāte. Ziņām un informācijai, kas tiek piedāvāta sabiedrībai, jāatbilst augstiem kvalitātes standartiem, ar to saprotot mērķi sasniegt patiesību, tai jābūt godīgai, patiesai, profesionālai un precīzai.

Sociālā un kultūras kārtība. Pastāv vispārīga vienošanās, ka medijiem nevajadzētu tiešā veidā ierobežot sabiedrības pastāvošās normas, piemēram, mudinot uz kriminālnoziegiem vai gāzot patieso legātīmo politisko sistēmu. Regulācijas pakāpe var atšķirties atkarībā no mediju segmenta (prese ir mazāk regulēta nekā elektroniskie mediji), bet kopumā tiek regulēta mediju struktūra, infrastruktūra, izplatīšana, pieejamība, darbība un saturs. Struktūras regulācija nozīmē mediju koncentrācijas novēršanu, monopolu kontroli, ārējo īpašumtiesību definēšanu mediju jomā, licencēšanas nosacījumus, privātu vai sabiedrisku mediju kontroli.

Infrastrukturām un tehnoloģiju regulācijas mērķi ir tehniskie standarti, frekvenču piešķiršanas nosacījumi, satelītu pozicionēšana, komunikācijas sistēmas dažādu elementu savienojamība un starptautisko līgumu apstiprināšana. Izplatīšanas regulācija attiecas uz visu veidu pakalpojumiem, kas tiek piedāvāti mediju lietotājiem, un uz prasībām, kas attiecinātas uz šo pakalpojumu piedāvātājiem. Piemēram, t. s. «must carry» vai obligātās iekļaušanas princips kabeļoperatoru gadījumā, lai nodrošinātu noteiktu kanālu pieejamību visiem saņēmējiem neatkarīgi no operatora, tirgus interesēm vai personiskajiem uzskatiem par programmas uzbūvi.

Darbības regulācija var skart satura veidošanas pamatprincipus, žurnālistu ētikas jautājumus, redakcionālās neatkarības ievērošanas nosacījumus, autortiesības, privātās dzīves un tiesības uz informācijas respektēšanu, arī valsts drošību, cīņu pret noziedzību un

FOTO – IVARS BOGDANOVŠ

terorismu, kā rezultātā mediju brīvība var tikt ierobežota.

Mediju satura regulācija skar individuālo sabiedrības interesi, kas mijiedarbojas satura veidošanas, patērēšanas un mediju satura iedarbības procesos.

Mediju regulācijā tiek risinātas pretrunas starp sabiedrības un individuālo interesi. Mediju tiesību pētnieki Maiks Feintuhs un Maiks Vernejs piedāvā šo interešu sarakstu. **Sabiedrības intereses** attiecas uz sabiedriskās kārtības un valsts drošības aizsardzību, nepieciešamību saglabāt kultūras standartus un atbilstīgu nacionālo vai reģionālo kultūru un valodu; iedzīvotāju tiesības uz izteiksmes brīvību un aizsargāt šīs tiesības; sargāt sabiedrību no kaitējuma, īpaši aizsargājot bērnus un jauniešus no tiem nepiemērotā satura; nodrošināt starptautiskās saistības mediju un komunikācijas jomā.

Individuālo intereses mediju regulācijā ir šādas: aizsargāt veselību vai tikumību; aizsargāt individuālo tiesības – reputāciju un cieņu; novērst uzbrukumus indivīdiem; aizsargāt no kaitējuma, ko indivīdiem var sagādāt vardarbīgs vai perverss saturs; aizsargāt īpašuma tiesības informācijas un komunikācijas procesā.

Mediju regulācijas nozīmīgākie jautājumi

Pluralisms

Tas ir vārda brīvības un mediju neatkarības priekšnosacījums. Pluralisms raksturo mediju vides un satura daudzveidību, dažādu sabiedrības grupu un dažādu interešu pārstāvju iespējas piedalīties publiskā diskusijā.

Džeims Kjurrens raksta, ka patiesība kaut kādā automātiskā

veidā radīsies vai nu brīvas ideju konkurences vidē, vai atvērta, kritiskā un racionālā diskusijā. Leslijs Hitčins sadala mediju pluralisma jēdzienu divās daļās. Pluralisms ir atšķirīgu mediju tipu (sabiedrisku, privātu, komerciālo, bezpeļņas) klātbūtne mediju vidē un dažādos mediju kontinentālo īpašnieku daudzveidība. Otra dimensija – dažādība («diversity») nozīmē viedokļu daudzveidību un plašu programmu un satura tipu (informatīvi, izklaidējoši u. c.) dažādību.

Mediju pluralisma svarīgākos aspektus raksturo šādu aspektu daudzveidība: saturā apskatītie politiskie uzskati (politiskais plūrisms), kultūras izpausmes (kultūras pluralisms), lokālās un reģionālās intereses (ģeogrāfiskais/reģionālais pluralisms).

Pluralisma līmeni ietekmē katras valsts mediju regulācijas klimats un loģika. Ja tirgus loģika likta priekšplānā, mediju politikā dominēs tādi ekonomiski raksturlielumi kā ekonomiskā efektivitāte un konkurence. Tie būs svarīgāki par tādiem mediju vērtēšanas kritērijiem kā demokrātija, kultūras vērtības, sociālā iekļaušana, raksta Beata Klimkeviča.

Redakcionālās neatkarības (arī autonomijas) princips

Tas izriet no universālās preses brīvības principa un precīzē, ka mediju un žurnālistu darba veikšanai, patiesas un neatkarīgi sagatavotas informācijas sniegšanai ir svarīgi nosacījumi.

Redakcionālā neatkarība vai redakcionālā brīvība parasti attiecas uz mediju profesionāļu darba apstākļiem mediju organizācijās. Redakcionālā autonomija nozīmē mediju organizāciju

struktūru, kurā satura veidošana mēdzenā līmenī tiek nodalīta no sadarbības ar reklāmdarbiniekiem vai citiem biznesa partneriem, uzņēmuma finanšu darbības, mārketinga un citām medija darbības nozīmīgām funkcijām. Šis termins ietver arī žurnālista autonomiju. Autonomija var būt arī funkcionāla: definēta kā statuss, kas medijus atšķir no citiem, – pašnoteikšanās un morālas neatkarības forma.

Komerčiālā mediju sistēmā redakcionālā neatkarība tiek izprasta kā redaktora pienākums ne tikai brīvi veidot mediju saturu un par to atbildēt, bet arī pildīt mediju vadītāju uzdevumus, pienākumus sasniegt noteikto mērķu auditoriju un uzņemties atbildību par medija finanšu rezultātiem. Sabiedrisko mediju gadījumā redakcionālā neatkarība nozīmē medija satura veidotāju (redakciju, redaktoru, žurnālistu, producentu u. c.) tiesības brīvi pieņemt lēmumus visos satura veidošanas posmos neatkarīgi no sabiedriskā medija valdes un uzraudzības padomes.

Mediju īpašnieki

Lai nodrošinātu pluralistisku mediju vidi, mediju regulācijā tiek pievērsta uzmanība mediju īpašnieku daudzveidībai. Jebkura īpašnieku koncentrācija rada konkrētu politisko uzskatu, konkrētu kultūras vērtību un normu domāšanu, kas notiek uz pārējo sabiedrības pārstāvju rēķina. Mediju struktūra, mediju satura kvalitāte un neatkarība ir atkarīga no mediju īpašniekiem. Ja tie pārstāv konkrētas intereses (politiskās, ideoloģiskās, komerciālas), rūpējoties par daudzveidību, valsts var ierobežot konkrētu tirgus dalīb-

par sabiedrībai piedāvāto saturu

Mūsdienu mediju regulācijas problēmjaudājumi

Kas ir plašsaziņas mediji?

Attīstoties mediju tehnoloģijām, pilnveidojoties timekla un mobilo sakaru vidē pieejamu informācijas sniedzēju darbībai, arvien grūtāk nošķirt un definēt plašsaziņas medijus. Paplašinoties mediju lietojuma funkcijām, mainās gan regulācijas fokuss, gan profesionālie paņēmieni un profesionālās ētikas principi. Šādā vidē ir sarežģīti definēt, kas ir mediji un uz ko attiecas mediju tiesības un mediju regulācija. Nereti tas nošķirams tikai pēc satura, darbības mērķiem un profesionālajiem principiem.

Globālā komunikācija, timekla platformas, mediji

Mediju starptautiskā darbība nozīmē jaunu tiesību normu veidošanu katrā valstī, nacionālo valstu tiesību sistēmu pielāgošanu. Tā lielākoties attiecas uz mediju darbības ekonomiskajiem aspektiem (uzņēmumu saplūšanu un nosacījumiem, kas regulē mediju īpašumtiesības, konkurenci un koncentrāciju), kā arī tiesiskos instrumentus, kas aizsargā nacionālās vai reģionālās kultūras (piemēram, Eiropas audiovizuālo darbu pieejamību) un auditorijas intereses (piemēram, vietējo valodu izmantojums starptautisku mediju produktu lokalizācijas procesā). Mediju biznesa globalizācija liek regulāciju uztvert, jo mediju tiesību jomā samazinās valdību loma, starptautiskā sadarbība veicina diskusiju par internacionālu regulāciju arī mediju jomā.

Sociālās tīklošanās un citas timekla platformas

Mediju tiesību jomu sarežģītāku padara globālā un reģionālā timekla platformu («Google», «Amazon», «Wikipedia»), sociālo mediju

(«Facebook», «Youtube», «Twitter», «VKontakte», «WeChat» u. c.) ietekmes pieaugums. Sociālie mediji jau sen pārsnieguši individuālo savstarpējās komunikācijas un satura radīšanas vietņu iespējas. Šajā vidē aktuāli kļūst jautājumi ne vien par sociālo mediju statusu, bet daļas to satura atbilstību mediju statusam (tātad atbildību ne vien par tehniskajiem parametriem, bet saturu). Jebkura sociālo mediju un citu timekla vietņu (arī individuālo saziņas lietotņu, piemēram, «Messenger», «WhatsApp») lietotāju iespēja brīvi izpausties rada jautājumus par vārda un izteiksmes brīvības pakāpi un ierobežojumiem – naida runas, neslavas celšanas, goda un cieņas aizsardzības, vajāšanas digitālajā vidē, psiholoģiskās vardarbības un citu izpausmju tiesisko regulējumu.

Valsts lomas samazināšanās

Mediju globalizācija nozīmē, ka publiskās komunikācijas jomā valsts tiesību sistēmu loma samazinās. Tas raisa jautājumus par citās valstīs reģistrētu mediju darbības tiesiskajiem aspektiem, valsts atbildību par jauno komunikācijas fenomenu novērtējumu (dezinformācija ar mērķi nodarīt kaitējumu, uzbrukumi indivīdiem, vajāšana un emocionāla vardarbība timeklī jeb kiberbullings, sabiedriskās domas ietekmēšana ar citās valstīs radīto propagandu u. c.) un rada jaunus mediju politikas jautājumus.

Dezinformācija un informācijas «traucējumi»

Dezinformācija aizskar gan individuālo, gan grupu tiesības, tā var ietekmēt vēlēšanu rezultātus, gan cilvēku rīcību attiecībā uz savu drošību un veselību. Ar vārdu «dezinformācija» apzīmē

gan nejausās kļūdas vai neprofesionālā mediju saturā, gan apzināti radītu, melīgu saturu ar mērķi gūt ekonomisku labumu vai nodarīt kaitējumu («European Commission», 2018). Daļa no «informācijas traucējumiem» («European Commission», 2017) ir arī nelikumīga rīkošanās ar informāciju, piemēram, ielausānas personas elektronisko datu nesējos, privātas informācijas iegūšana un publicēšana, elektroniskās sarakstes publicēšana. Dezinformācija izplata gan atsevišķi indivīdi, kas piesaista auditoriju un gūst ienākumus, izmantojot timekli pieejamos biznesa modeļus, gan lielākas auditorijas grupas (piemēram, cilvēki, kas tic savvēstības teorijām par vakcinācijas kaitīgumu). Dezinformāciju rada valstu dienesti ar mērķi ietekmēt komunikācijas vidi un sabiedrisko domu konkrētās valstīs («European Commission», 2017).

Ar dezinformāciju saistītie jautājumi skar tiesības uz privātumu, bērnu tiesības, datu aizsardzību. Tāpēc jaunie apstākļi rošina diskusiju un liek veidot arī jaunu tiesisko regulējumu, lai ierobežotu dezinformācijas izplatību un aizsargātu demokrātisku valsti iekārtu. Tas ir sarežģīts uzdevums, jo ierobežojumi jāsabalanē ar vārda un mediju brīvību un tiesībām uz informāciju.

Marks Rabojs raksta, ka jaunākajos komunikācijas vides apstākļos mediju regulācijas priekšplānā izvirzās šādi jautājumi: kā nodrošināt brīvu un taisnīgu satura un kanālu pieejamību; kā līdzsvarot mediju darbības izmaksas un kuras no tām atstāt lietotāju ziņā, kā nošķirt publisko un privāto komunikāciju; kā veicināt gan kultūras, gan ekonomisko attīstību; kā uztvert lietotāju gan kā pilsoni, gan patērētāju; kā veicināt pilsonisko līdzdalību un uzlabot dzīves kvalitāti.

grupu, kuras tiesības tiek formāli vai neformāli aizskartas.

Diskriminācijas aizliegumu definē vairāki starptautiskie dokumenti. Latvijas Republikas Augstākā tiesa (LR AT) apkopojumā (2012. g.) uzskaita, ka cilvēktiesību dokumenti aizliedz kūdīšanu uz vardarbību vai naidu pret kādu personu grupu vai kūdīšanu uz diskrimināciju, bet tālējāks formulētie ierobežojumi aptver, piemēram, arī nacionālā goda un cieņas aizsardzību un tādu ideoloģiju sludināšanu, kuras pamatojas uz rasu pārkāpumu vai naidu. Viena no publiski paustas diskriminācijas sekām var būt vardarbība, kas vērstā pret individuālu vai grupu, ko raksturo noteiktas pazīmes. Tāpēc mediju satura regulācijā nozīmīgi ir šādi aizliegumi: aizliegums aicināt uz vardarbību; kara un cietsirdības, rasu, reliģiozās pārkāpuma un neiecietības propagandas aizliegums; aizliegums kūdīt uz noziedzību.

Mediju saturā sastopamā un iespējamā diskriminācija, liegums aicināt uz vardarbību tiek skaidroti, izmantojot **naida runas** jēdzienu. Naida runu var izplatīt gan medijās, uzskatot to par savas darbības mērķi, piemēram, t. s. «hate sites» jeb naida vietnes cilvēku grupām, aizskarot cilvēktiesības. Kaitējums var būt individuāls (psiholoģisks vai fizisks ciešanas), tas var skart arī kādu

skaidrojot savu attieksmi, izsakot viedokli, nostāju, atspoguļojot citus individuālos vai grupas.

Eiropas Padomes naida runas definīcija, ko izmanto Eiropas Cilvēktiesību tiesa (ECT), ir šāda: «Naida runa pārkāpj visas izteiksmes formas, kas izplata, mudina, veicina vai attaisno rasistisku naidu, ksenofobiju, antisemitismu vai citas naida formas, kas balstītas uz neiecietību, iekļaujot: neiecietību, kas nāk no agresīva nacionālisma, etnocentrismā, diskriminācijas un naida pret minoritātēm, migrantiem un ārvalstu izcelsmes cilvēkiem» (cītēts pēc Latvijas Cilvēktiesību centra, 2015. g.).

Medijos naida kurināšana var izpausties tekstā, attēla, audio formā. Tā ir pretrunā ar demokrātiskās sabiedrības pamatvērtībām, tāpēc naida runas un diskriminācijas aizliegums nav izteiksmes brīvības pārkāpums.

Pašregulācija

Deniss Makveils pašregulāciju definē kā «brīvprātīgu vai piespiedu procesu, ar kura palīdzību mediji atbild sabiedrībai tieši vai netieši par publikāciju kvalitāti» (McQuail, 2005, 207). Mediju atbildība un pašregulācija ietver daudz vairāk aspektu, nekā pašregulācija.

Pašregulācija nozīmē, ka profesionālās jomas pārstāvji (mediju uzņēmumi vai mediju profesionāļi) vienojas par profesionālās darbības nosacījumiem un paši uzrauga to ievērošanu. Pašregulācijas principiem un normām ir rekomendējošs raksturs, šīs normas ir ētikas vai rīcības kodeksu uztur mediju organizācijas vai mediju profesionāļu organizācijas. Ētikas kodeksi ietver galvenos žurnālistu pienākumus: nodrošināt patiesu, precīzu, sabalansētu, neitrālu un objektīvu informāciju; attiecības ar reklāmdarbiniekiem, mediju īpašniekiem, informācijas avotiem, to aizsardzību, privātās dzīves neaizskaramības principus, izvairīšanos no jebkāda veida stereotipizācijas, bērnu tiesību aizsardzības un citus svarīgus principus.

Žurnālistu uzvedības principu deklarācija («International Journalists Federation», n. d.) definē profesionālos standartus ziņu vākšanas, publicēšanas, izplatīšanas procesā.

1. Pienākums sniegt patiesu informāciju un respektēt sabiedrības tiesības uz zinātnēt patiesību. Saistīts ar pienākumu pārbaudīt uzminātos faktus, atsaukties uz avotiem.

2. Godīgums attiecībā ar informācijas avotiem, kolēģiem, sabiedrību. Sakrīt ar pienākumu informēt par faktiem, kuru izcelsme ir zināma, izmantot godīgas metodes informācijas (ziņu, dokumentu, fotogrāfiju) iegūšanai. Žurnālistam jāsaņem konfidenciala informācija un tās avoti, jābalo pieļautās kļūdas.

3. Iepriekšējie principi sakrīt ar aizliegumu publicēt maldinošu informāciju, ļaunprātīgi maldināt, popularizēt naidu, izteikt ļaunprātīgas apsūdzības, celt neslavu, izmantot plaģiātus, pieņemt kukuli.

4. Lai darbotos atbilstoši šiem principiem, žurnālistu ētikas kodeksi satur arī šādas profesionālās darbības normas – precizitāte, neitralitāte, objektivitāte, sabalansētība, atbildīgums. Tās attiecas gan uz mediju profesionālu radīto saturu, gan uzvedību profesionālo pienākumu pildīšanas laikā.

5. Attiecības ar sabiedrību ir mediju satura īsterniņa un ilgtermiņa iedarbība, pienākums nepamātināt neaizskart citu tiesības ir saistīts ar principu, ka žurnālistam savā darbā ir jācenšas izvairīties no jebkāda veida diskriminācijas, kuras pamatā ir dzimums, rase, seksuālā orientācija, valoda, reliģija, politiskie vai citi uzskati, nacionālā vai sociālā izcelsme. ♦

Mediju atbalsta fonda ieguldījums no Latvijas valsts budžeta līdzekļiem. Par šo publikāciju saturu atbild Latvijas žurnālistu asociācija.

MAF